

การพัฒนาธุรกิจชุมชนแบบเกษตรอินทรีย์

Developing a community organic farming business

อัจฉราวรรณ สุขเกิด¹

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “การพัฒนาธุรกิจชุมชนแบบเกษตรอินทรีย์” มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์และธุรกิจชุมชนจากเกษตรอินทรีย์ กลุ่มตัวอย่างในการศึกษารั้งนี้ 3 พื้นที่ คือ (1) ศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววันวิถี บ้านคลองสาม ตำบลคลองสาม อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี (2) วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัยตำบลคลองห้า อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี (3) ศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน ตำบลคลองหก อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี การคัดเลือกกลุ่มมาจากกลุ่มเกษตรอินทรีย์ในพื้นที่อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

ผลการวิจัยพบว่า (1) พื้นที่ศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววันวิถี บ้านคลองสาม ตำบลคลองสาม อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ผลของการพัฒนา คือ วัตถุประสงค์ของกลุ่มต้องการมีรายได้เพิ่มขึ้น จึงต้องการทำขนมขายจากผลิตภัณฑ์หลักที่มี คือ ไข่ไก่ จึงได้ทำการพัฒนาเป็นการทำขนมแอมแกลร์จำหน่าย สามารถสร้างรายได้เฉลี่ยเพิ่มขึ้นเดือนละประมาณ 10,000 บาท/เดือน สถานที่จำหน่ายคือ ทั้งขายส่งและขายปลีก (2) วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัยตำบลคลองห้า อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ผลของการพัฒนา คือ การพัฒนาผลิตภัณฑ์เครื่องแกงเขียวหวานเป็นการต่อยอดจากวัตถุดิบหลักที่มีอยู่ คือ พริก หอม และกระเทียม สามารถเพิ่มผลิตภัณฑ์ในการจำหน่ายได้มากขึ้น (3) ศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน ตำบลคลองหก อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ผลของการพัฒนา คือ กลุ่มมีการผลิตเห็ดนางฟ้าภูฐาน มีการคัดเลือกเห็ดที่ไม่ได้มาตรฐานในการขาย กลุ่มต้องการนำเห็ดมาทำประโยชน์ต่อ จึงพัฒนาเป็นขนมเค้กชิฟอนเห็ด กลุ่มสามารถสร้างรายได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ย 2,000 บาท/เดือน

คำสำคัญ: การพัฒนาผลิตภัณฑ์, ธุรกิจแบบเกษตรอินทรีย์

¹ อาจารย์ประจำ สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์

Abstract

This research study aims at developing a community business of organic agriculture. The three sample areas of study are: 1) the CLC & CBT (Community Learning Center and Community Base Tourism) Ban Klong 3 at Klong 3 Sub-district, Klong Luang District, Pathumthani province, 2) the Ban Klong Ha community enterprise of GAP (Good Agricultural Practices) products, Klong 5 Sub-district, Klong Luang District, Pathumthani province, and 3) the Klong 6 COLC (Community Occupational Learning Center) at Klong 6 Sub-district, Klong Luang District, Pathumthani province. According to the local people's objectives of making extra income, the research in developing the first area is to encourage them to make Eclair sweet from local eggs for sale by wholesalers and retailers. The result is that they can increase income approximately by THB 10,000 per month. Since Ban Klong Ha has already had a local plantation of Thai curry paste ingredients such as chili, shallot, and garlic, the community further develops a new product, which is the green curry paste. Thus they have more products to sell. The development at Klong 6 COLC, in particular, is a chiffon cake made by using low grade Bhutanese mushrooms, so the community gets an extra income of average THB 2,000 per month.

Keywords: product development, organic agriculture business.

1. บทนำ

เกษตรอินทรีย์ (Organic Agriculture) เป็นทางเลือกที่น่าสนใจของผู้บริโภคในปัจจุบัน การผลิตแบบดั้งเดิมที่พึ่งพาธรรมชาติที่อาศัย การผลิตที่ใช้น้ำ อากาศ และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ที่มีการปนเปื้อนของสารเคมีน้อย การเกษตรอินทรีย์ถือได้ว่าเป็นระบบหนึ่งของการผลิตทางการเกษตรที่อยู่ในทางเลือกของการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน (Sustainable Agriculture) เกษตรอินทรีย์เป็นระบบการเกษตรที่ไม่มีการใช้สารเคมีหรือสารสังเคราะห์โดยกรรมวิธีทางเคมีต่างๆ กระบวนการผลิตทางการเกษตรที่อาศัยประสบการณ์ที่สืบทอดต่อกันมา การลองผิดลองถูกและการเลียนแบบ กำลังเป็นที่นิยมของกลุ่มรักษาสุขภาพ โดยเฉพาะกลุ่มผู้บริโภคที่มีรายได้สูงที่สนใจบริโภคมากยิ่งขึ้น การส่งเสริมสินค้าเกษตรได้เข้ามามีบทบาทในชุมชน คือ ส่งเสริมและถ่ายทอดเทคโนโลยีให้เกษตรกรเข้าถึงองค์ความรู้ด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับระบบการผลิต และสนับสนุนปัจจัยการผลิตอยู่เสมอ แต่ก็ยังเป็นการรับเทคโนโลยีมาใช้โดยไม่ได้คำนึงถึงระบบนิเวศเกษตรและระบบการผลิตทางการเกษตรของชุมชนหลายกิจกรรมที่ได้รับการส่งเสริมไม่ประสบความสำเร็จ หรือประสบความสำเร็จเพียงระดับหนึ่งแต่ไม่เกิดความต่อเนื่องอย่างยั่งยืน อีกทั้งยังมีความไม่มั่นคงอันเนื่องมาจากความแปรปรวนของสภาพภูมิอากาศ ปัจจัยการผลิต ราคาของผลผลิต ตลอดจนนโยบายภาครัฐ (ทองพูน กองจินดา, 2556)

เกษตรอินทรีย์มีความสำคัญกับเกษตรกรผู้ผลิตและชุมชนท้องถิ่น มุ่งหวังที่จะสร้างความมั่นคงในการทำการเกษตรสำหรับเกษตรกร ตลอดจนอนุรักษ์และฟื้นฟูวิถีชีวิตของชุมชนเกษตรกรรม วิธีการผลิตของเกษตรอินทรีย์เป็นวิธีการผลิตที่เกษตรกรต้องเรียนรู้ในการดัดแปลงการผลิตของตนให้เข้ากับวิถีธรรมชาติ อาศัยกลไกธรรมชาติเพื่อทำการเกษตร ดังนั้นวิธีการผลิตเกษตรอินทรีย์จึงเป็นวิถีแห่งการเคารพและพึ่งพิงธรรมชาติ ซึ่งสอดคล้องกลมกลืนกับวิถีชีวิตของชุมชนเกษตรพื้นบ้านของสังคมไทย การส่งเสริมและเผยแพร่การทำการเกษตรอินทรีย์ให้สำเร็จคือการศึกษาแนวความคิดทำการเกษตรของเกษตรกรที่ทำการเกษตรอินทรีย์อยู่แล้วเป็นแนวทางให้การเกษตรเกิดการเรียนรู้ และใช้ภูมิปัญญา เพราะกระบวนการเรียนรู้เกษตรกรต้องสังเกต ศึกษา วิเคราะห์ สังเคราะห์ และสรุปบทเรียนเกี่ยวกับการทำการเกษตรของตนเอง โดยมีเงื่อนไขทั้งทางกายภาพ เช่น ลักษณะของดิน ภูมิอากาศ รวมถึงด้านเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างจากพื้นที่อื่น เพื่อได้แนวทางเกษตรอินทรีย์ที่เหมาะสมเป็นเฉพาะของพื้นที่นั้นๆ ประสบการณ์การเรียนรู้ ที่ทำการเกษตรอินทรีย์ และประสบความสำเร็จ นั้นจะเป็นแนวทางและรูปแบบของการเริ่มต้นของการทำ การเกษตรอินทรีย์สำหรับการส่งเสริมและพัฒนาการเกษตรอินทรีย์กับเกษตรกรรายอื่น หรือชุมชนอื่น ของประเทศ ต่อไป และเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความรู้ เจตคติ และรวมไปถึงให้เกษตรกรมีทักษะที่นำไปสู่การยอมรับ และนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างแท้จริง โดยการต่อยอดและรักษา ปรับกระบวนการเรียนรู้ให้ทันต่อสถานการณ์ปัจจุบัน (ชานินทร์ คงศิลา และ ฉัฐ สมณคุปต์, 2556)

ธุรกิจของชุมชนใช้เงินลงทุนในระยะเริ่มต้นไม่สูงมาก หากเน้นการมีส่วนร่วมและการสร้างงานในท้องถิ่นให้มากขึ้นเป็นหลัก การคิดรายได้จากการขายอาจไม่จำเป็นต้องสูงนักในระยะเริ่มแรก โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ทุกคนสามารถอยู่ได้เป็นสำคัญ ซึ่งธุรกิจชุมชนมีลักษณะเป็นธุรกิจขนาดเล็ก รายได้จากยอดขายในระยะเริ่มต้นไม่สูงมาก ผู้วิจัยจึงมุ่งศึกษาการพัฒนาผลิตภัณฑ์จากวัตถุดิบที่มีอยู่ หรือพัฒนาจากภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการจัดการชุมชนอย่างยั่งยืน กลุ่มเป้าหมาย คือ อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี โดยการคัดเลือกกลุ่ม 3 กลุ่ม ที่เป็นกลุ่มเกษตรอินทรีย์ คือ ตำบลคลองสาม ตำบลคลองห้า และตำบลคลองหก เป็นกลุ่มที่สามารถสร้างมูลค่าเพิ่มในรูปแบบผลิตภัณฑ์ที่พัฒนา ต่อยอด จากวัตถุดิบที่มีอยู่ สามารถต่อยอดไปถึงการสร้างรายได้รูปแบบอื่นภายในกลุ่ม

นอกเหนือจากประโยชน์ที่ได้จากการเพิ่มมูลค่าของผลิตภัณฑ์แล้วยังถือเป็นการยกระดับมาตรฐานของผลิตภัณฑ์ โดยมุ่งหวังให้กลุ่มช่วยกันสร้างให้เกิดมาตรฐาน ผลิตภัณฑ์ในกลุ่มของตนเองก่อให้เกิดความเข้มแข็งและส่งเสริมการพัฒนาในระดับรากหญ้าอย่างยั่งยืน (จิตพนธ์ ชุมเกตุ, 2560)

2. วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์เกษตรอินทรีย์และพัฒนาธุรกิจชุมชน
2. เพื่อสร้างรายได้ให้กับธุรกิจชุมชน

3. การดำเนินการวิจัย

คณะผู้วิจัยใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยสัมภาษณ์กลุ่มผู้นำชุมชน นักวิชาการส่งเสริมการเกษตรจังหวัดปทุมธานีจำนวน 12 คน และสนทนากลุ่ม ดังนั้นเพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย คณะผู้วิจัยจัดทำวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

3.1 การศึกษาแนวคิดทฤษฎี เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาธุรกิจชุมชน โดยค้นคว้าจากเอกสาร บทความ รวมทั้งงานวิจัยภายในประเทศและต่างประเทศ เพื่อให้ได้กรอบแนวคิดการวิจัย นำมาวิเคราะห์เพื่อให้ได้ข้อสรุปเป็นกรอบแนวคิดการวิจัย

3.2 สัมภาษณ์ข้อมูลพื้นฐานของการพัฒนาธุรกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์

3.2.1 การกำหนดกรอบความคิดและประเด็นการสัมภาษณ์ เพื่อรวบรวมความคิดเห็นจากผู้เชี่ยวชาญ นักวิชาการส่งเสริมการเกษตร มีประเด็นการสนทนา การบริหารจัดการชุมชน วิสาหกิจ การพัฒนาผลิตภัณฑ์ภัณฑ์ ปัญหาการประกอบกิจการและตรวจสอบความตรงตามเนื้อหาตลอดจนถูกต้องของภาษาในการสื่อความหมาย

3.2.2 นำเครื่องมือมาปรับปรุงแก้ไข เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์และมีความเหมาะสมสำหรับการนำไปใช้จริง

3.2.3 การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ดำเนินการสำรวจและการสัมภาษณ์ จากเครื่องมือที่สร้างขึ้น และรวบรวมข้อมูลตามประเด็นที่จัดทำไว้ โดยกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก ประกอบด้วย ผู้นำชุมชน และนักวิชาการส่งเสริมการเกษตร ในตำบลคลองสาม ตำบลคลองห้า และตำบลคลองหก อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี จำนวน 12 คน

3.2.4 การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพในงานวิจัยครั้งนี้จะใช้การวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) โดยใช้การตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation method) จากผู้ให้ข้อมูล เพื่อให้ได้ผลไปใช้ในการพัฒนาธุรกิจชุมชน

3.3 การแลกเปลี่ยนความรู้กับชุมชน การศึกษารูปแบบการพัฒนาธุรกิจเกษตรอินทรีย์ โดยทำการศึกษารูปแบบและนำมาปรับปรุงเพื่อสร้างรูปแบบการพัฒนาธุรกิจเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาธุรกิจ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชน หัวหน้าชุมชน หน่วยงานภาครัฐ และนักวิจัย เพื่อสร้างและพัฒนาองค์ความรู้ด้านการพัฒนาผลิตภัณฑ์ ในการต่อยอดผลผลิต

3.4 พัฒนาธุรกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์เพื่อสร้างรายได้และพัฒนาผลิตภัณฑ์

4. ผลการวิจัย

แนวความคิดการดำเนินงานวิจัยและนำมาวิเคราะห์เพื่อให้ได้แนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์เกษตรอินทรีย์ ด้วยการลงพื้นที่อำเภอคลองหลวง จากการลงพื้นที่ที่ติดต่อกับส่วนราชการ ได้แก่ เกษตรจังหวัดปทุมธานี เกษตรอำเภอคลองหลวง เพื่อหาพื้นที่ที่ทำเกษตรอินทรีย์ ได้ข้อมูลว่าจะมีอยู่ในตำบลคลองสาม ตำบลคลองห้า และตำบลคลองหก คณะผู้วิจัยจึงลงพื้นที่ใน 3 ตำบล เพื่อพบ กำนันในแต่ละตำบล ผู้ใหญ่บ้าน พัฒนาการชุมชน เพื่อหาธุรกิจที่ผลิตสินค้าจากผลิตภัณฑ์เกษตรอินทรีย์ ผลจากการเลือกพื้นที่และลงสำรวจหาธุรกิจทำเกษตรอินทรีย์ทำให้ได้ธุรกิจดังนี้ 1. ศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววนวิถี บ้านคลองสาม ตำบลคลองสาม อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี 2. วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัยตำบลคลองห้า อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี 3. ศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน ตำบลคลองหก อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

4.1 ศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน ตำบลคลองหก อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

ผลิตภัณฑ์ของศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน

สำหรับสินค้าที่มีจำหน่ายในศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน เนื่องจากศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชนเกิดขึ้นในปีพ.ศ. 2559 ภายหลังจากออคูลย์คลองหลวงฟาร์มเห็ด ซึ่งตั้งมาตั้งแต่พ.ศ.2557 ดังนั้นผลิตภัณฑ์ส่วนใหญ่ที่ผลิตขึ้นคือเห็ดชนิดต่าง ๆ เช่นเห็ดนางฟ้าภูฐาน เห็ดหลินจือ เห็ดนางรมฮังการี เป็นต้น จากการผลิตเห็ดและก้อนเชื้อเห็ดทำให้ออคูลย์คลองหลวงฟาร์มเห็ด กลายเป็นแหล่งเรียนรู้การเพาะเห็ด ให้แก่ชุมชนในคลองหก และคลองอื่นๆในบริเวณใกล้เคียง เมื่อเห็ด คือ วัตถุดิบของศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน ทำให้เกิดความคิดต่อยอดในการผลิตสินค้าแปรรูปจากเห็ด เช่น ข้าวเกรียบเห็ด ซึ่งมีจำหน่ายทั้งที่ทอดแล้วและเป็นแผ่นดิบที่ยังไม่ทอด การทำพิซซ่าหน้าเห็ด การทำน้ำเห็ด นอกจากนี้ยังมีการจักสานผลิตภัณฑ์จากไม้ไผ่ นำมาสานเป็นตะกร้า ชะลอม เพื่อไว้เป็นบรรจุภัณฑ์สำหรับใส่ผลิตภัณฑ์อื่นๆ การทำขนมไทย ปลายัด การทำน้ำสมุนไพร เป็นต้น

แนวทางการพัฒนาธุรกิจ

จากการสนทนากลุ่มและระดมความคิดเห็น เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาธุรกิจการเกษตรของศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน คือ กลุ่มและผู้นำกลุ่มต้องการต่อยอดผลิตภัณฑ์จากเห็ดนางฟ้าภูฐาน เนื่องจากเห็ดเป็นอาหารที่มีผู้บริโภค และราคาไม่แพง อีกทั้งเป็นพืชที่ไม่มีสารเคมี จึงเป็นสินค้าที่ศูนย์เรียนรู้นำมา ผลิตและส่งเสริมให้สมาชิกสามารถจะนำไปเป็นอาชีพได้ อีกทั้งเห็ดมีหลายชนิด เช่นเห็ดนางฟ้า เห็ดเป่าฮือ และดอกเห็ดนางรม ฯลฯ ซึ่งเห็ดเป็นพืชที่สามารถนำมาปรุงเป็นอาหารได้หลายอย่าง เช่น ยำเห็ด ต้มยำเห็ด หรือนำมาชุบแป้งทอด และอื่นๆ ทำให้คุณออคูลย์ นำเห็ดมาเป็นหลักในการประกอบอาชีพ สามารถขายได้ทั้งสดและแปรรูป แต่การขายมีการคัดเลือกเห็ดที่ไม่ได้มาตรฐาน จึงนำเห็ดที่ไม่ผ่านการคัดเลือกมาแปรรูปเป็นขนมขมิ้นพอนเห็ด สามารถสร้างรายได้ให้กับกลุ่มได้เพิ่มขึ้น

ผลจากการพัฒนา

กลุ่มสามารถมีรายได้ที่จะเกิดขึ้นจากการผลิตขมิ้นพอนจากเห็ด ราคาขาย 25 บาท สถานที่ขายโรงเรียนมูลนิธิ และจัดทำขนมเบรคจากการมาดูงานและขายส่งทั่วไป จะมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการขายเฉลี่ย 2,000 บาท/เดือน

รูปที่ 1 แสดงการทำงานนมชิบพอนเห็ด

4.2 วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัยตำบลคลองห้า อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

ผลิตภัณฑ์ของวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า

สำหรับสินค้าที่มีจำหน่ายในวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า เนื่องจากวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า เกิดขึ้นเมื่อวันที่ 19 ธันวาคม ปีพ.ศ.2556 เป็นกลุ่มวิสาหกิจชุมชนที่ตั้งขึ้นภายใต้ก่อนธุรกิจชุมชนท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถี ตำบลคลองห้า แบบเกษตรอินทรีย์ ด้วยการหาสมาชิกเครือข่ายในการผลิตสินค้าที่จะเป็นของฝากและสามารถนำกลับบ้าน เมื่อได้สูตรหมักกรอบโบราณจากคุณย่านำมาปรับและลงทำจนประสบความสำเร็จ มีรสชาติที่อร่อยและเป็นเอกลักษณ์ของตน ทำให้สามารถผลิตขายโดยหาบรรจุภัณฑ์ 2 แบบ แบบกล่องสี่เหลี่ยมราคากล่องละ 50 บาท กล่องขนาดเล็กหน่วยราคากล่องละ 35 บาท ทั้งมีแบรนด์จากการช่วยกันสร้าง ใช้ชื่อว่าบ้านคลองห้า หมักกรอบสูตรดั้งเดิม นอกจากนี้วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า ยังผลิตน้ำพริกปลาป่น น้ำพริกเผา และน้ำพริกสูตรต่างเพื่อนำไปขายกับผักปลอดสารพิษ

การจัดกิจกรรมภายในวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า อำเภอลองหลวง จังหวัดปทุมธานี โดยจะมีการจัดกิจกรรมต่างๆ โดยอาศัยการจัดกิจกรรมในบริเวณบ้านพักของกำนันศรีนวล เป็นที่ตั้งของแหล่งท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถี ตำบลคลองห้า แบบเกษตรอินทรีย์ ที่ได้รับรางวัลในปีพ.ศ. 2557 ทำให้เป็นสถานที่ของการทำเกษตรอินทรีย์ การสอนการทำปุ๋ยหมัก การปลูกผักแบบปลอดสารเคมี จนทำให้ในบริเวณคลองห้า มีหลายพื้นที่ที่เจ้าของที่ดินหันมาทำเกษตรอินทรีย์ จึงทำให้กำนันศรีนวลสามารถดำเนินการส่งผักปลอดภัยขายที่ห้างฟิวเจอร์พาร์ครังสิต ตลอดเวลาปีครึ่งจนก่อนเกิดโควิด 19 ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ 2563 จึงได้หยุดการขายไป นอกจากนี้ยังจัดทำฐานการเรียนรู้ แต่ละด้านอื่น เช่นถ้ามีผู้สนใจหรือนักท่องเที่ยวมาขอชม การเพาะเห็ดชนิดต่างๆ ทางวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า จะใช้พื้นที่อาคารในบ้านของกำนันศรีนวลเป็นแหล่งเรียนรู้และจัดอบรม หรือการจัดอบรมการทำปุ๋ยหมักเป็นต้น ในส่วนของวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้าก็จะใช้อาคารบ้านพักของคุณปราณี กรคนวม เป็นแหล่งผลิตหมักกรอบ และน้ำพริกประเภทต่าง ๆ ได้แก่ น้ำพริกปลาอย่าง น้ำพริกชนิดต่างๆ ซึ่งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับบ้านกำนันศรีนวล นอกจากนี้มีพื้นที่ทำเกษตรปลอดภัยซึ่งจะเป็นการปลูกผักปลอดสารเคมี

แนวทางการพัฒนาธุรกิจ

จากการลงพื้นที่ เพื่อสอบถามว่าวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า ต้องการที่จะพัฒนาผลิตภัณฑ์หรือต้องการเพิ่มเติมความรู้ด้านใดบ้างในการดำเนินธุรกิจวิสาหกิจชุมชน พบว่าวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า มีความเข้มแข็งสามารถรวมตัวผลิตหมักกรอบ และน้ำพริกปลาอย่าง น้ำพริกปลาร้า ฯลฯ โดยสามารถทำให้สมาชิกที่เป็นกลุ่มแม่บ้าน ประมาณ 7-9 คน มาร่วมกันผลิตสินค้าเพื่อขาย แม้ในช่วงที่เกิดโรคระบาดโค

วิด 19 จะมีการหยุดไปแต่ก็มาเริ่มในเดือนมิถุนายน 2563 ที่เริ่มมีการทำของไปขายยังปั้มน้ำมัน ปตท.บนถนนสาย คลองห้า ด้วยการสอบถามสมาชิกจากกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า พบว่า ที่กลุ่มมีความ ต้องการจะผลิตน้ำพริกแกงเขียวหวาน เพราะมีลูกค้าหลายคนที่ต้องการจะซื้อพริกแกงเขียวหวาน กับทางวิสาหกิจ ชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า มองว่าถ้าสามารถผลิตและนำมาทำแกงเขียวหวานขาย น่าจะขายดีและเป็นการ สร้างอาชีพที่เพิ่มขึ้นให้กับสมาชิก

คณะผู้วิจัยจึงได้ติดต่อกับวิสาหกิจชุมชน กลุ่มแม่บ้านเกษตรระดับผักชี หมู่ที่ 12 ตำบลระแหง อำเภอลาด หลุมแก้ว จังหวัดปทุมธานี ซึ่งเป็นกลุ่มแม่บ้านที่มารวมตัวกันผลิตน้ำพริกแกง และทำขายส่งให้กับรถกับข้าว มีการ ผลิตน้ำพริกแกงประเภทต่าง ๆ เช่น แกงเผ็ด แกงเขียวหวาน และแกงส้ม เป็นต้น ผู้วิจัยจึงดำเนินการติดต่อกับประธาน กลุ่มวิสาหกิจเกษตรระดับผักชี (นางอำนวย ขาวละเอียด) ให้ส่งสมาชิกที่มีความเชี่ยวชาญในการทำน้ำพริกแกง เขียวหวานมาเป็นวิทยากรให้กับ วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า ในวันที่ 10 มิถุนายน 2563 โดย สนทนากันว่า วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า จะสามารถผลิตพริกแกงเขียวหวานได้ เพราะในกลุ่ม วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า วัตถุประสงค์และมีอุปกรณ์ทุกอย่างพร้อม เช่น เครื่องบดพริกแกง อุปกรณ์ที่ จะทำแกงเขียวหวาน จึงเหมาะสมเพราะไม่ต้องซื้ออุปกรณ์ใหม่ เพียงแต่ต้องหาสูตรที่เหมาะสมมาผลิตขาย

ผลการพัฒนา

จากการทดลองการผลิตมีเงินลงทุนทั้งสิ้น 420 บาท เมื่อผลิตแล้วนำมาซ้ จะได้ประมาณ 5.5 กิโลกรัม โดย ต้นทุนจะตก กิโลกรัมละ 76.36 บาท สามารถนำไปขายได้ราคา กิโลกรัมละ 100 บาท ตั้งแต่ได้ทดลองทำไป ปรากฏ ว่า ทางวิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัย ตำบลคลองห้า ต้องการปรับสูตรเพื่อทดลองตลาดว่าจะถูกใจผู้บริโภคหรือไม่ แต่ราคาขายอยู่ที่กิโลกรัมละ 100 บาท ไม่เปลี่ยนแปลง ดังนั้นกลุ่มจะมีรายได้เพิ่มขึ้นอีกครั้งละ 200-300 บาท/ครั้ง

รูปที่ 2 แสดงการทำพริกแกงเขียวหวาน

4.3 ศูนย์เรียนรู้ส้มมาชีพชุมชน ตำบลคลองหก อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

สำหรับสมาชิกในกลุ่มวิชาชีพของศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถี เป็นการรวมตัวกันของผู้ใหญ่บ้านหมู่ 16 กับญาติๆ โดยใช้ที่ดินของน้ำและอา รวมกันประมาณ 10 กว่าไร่ มาพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางเศรษฐกิจพอเพียง โดยมีการจัดทำฐานต่าง ๆ แต่ที่สำคัญเมื่อมีนักท่องเที่ยวจะทำให้เป็นแหล่งที่สามารถนำสินค้าของชุมชนออกมาขายได้ โดยจะให้คนในชุมชนที่ได้ผลิตสินค้าและนำมาขายในวันที่มีนักท่องเที่ยวหรือชุมชนอื่นๆที่เข้ามาแวะชมศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถี โดยประสานงานกับองค์การบริหารส่วนตำบลคลองสาม แต่จากการสอบถามเพื่อจะพัฒนาชุมชน มีการแบ่งกลุ่มอาชีพของชุมชนซึ่งมีหลายกลุ่ม แต่มีกลุ่มวิสาหกิจที่เดิมจะเป็นกลุ่มที่ผลิตขนมปังอบเนยขายเป็นและขนมอื่นๆ เพื่อเป็นขนมเบรคสำหรับประชาชนหรือนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาที่ศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถี ยังเป็นกลุ่มที่สนับสนุนช่วยขายผลิตภัณฑ์ต่างๆของชุมชน กลุ่มนี้เป็นชาวบ้านที่อาศัยในหมู่บ้านโสมนัส สำหรับหมู่บ้านโสมนัสเป็นพื้นที่ที่เช่าจากวัดโสมนัส ซึ่งทางวัดจะแบ่งพื้นที่ 50-100 ตารางวา ให้ประชาชนเช่าและปลูกสร้างบ้านพักเอง กลุ่มนี้จึงเป็นกลุ่มที่มีประมาณ 300-400 หลังคาเรือน สำหรับกลุ่มอาชีพกลุ่มนี้จะประกอบด้วย นางสาว รุ่งนภา แก้วธรรม เป็นประธานกลุ่ม และนางสะอาด บัวเกต เป็นกรรมการและเลขานุการ มีสมาชิกทั้งสิ้น 10 คน

ผลิตภัณฑ์ของศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถี

สำหรับแหล่งเรียนรู้ของศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถีมีจุดประสงค์ คือการพัฒนาพื้นที่ให้เป็นแหล่งเรียนรู้ตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงที่ดำเนินรอยตามพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร (รัชกาลที่ 9) โดยเป็นที่ดินของครอบครัวผู้ใหญ่ รุ่งนภา แก้วธรรม เดิมเป็นที่รกร มีต้นไม้ปกคลุมแต่จากการพัฒนาทำให้กลายเป็นร่องสวน มีบางส่วนที่เป็นของเดิมคือต้นไม้ และร่องน้ำ จากนั้นได้จัดทำสถานที่โดยมีศาลาสำหรับต้อนรับผู้มาศึกษาดูงาน อยู่ 2 แห่ง แห่งแรกเป็นโรงเรือนที่มุงด้วยใบจาก ร่มรื่น มีร่องน้ำและมีบัวทั้งสีแดงและสีขาว จากคำบอกเล่าของผู้ใหญ่รุ่งนภา แก้วธรรม เล่าว่าเมื่อก่อนบริเวณที่เป็นร่องน้ำจะมีบัวสีขาวจำนวนมาก ซึ่งเป็นบัวพื้นบ้านที่เรียกว่า “บัวสายสีขาว” โดยจะนำสายบัวมาทำอาหารเช่น สายบัวผัดกุ้ง แกงกะทิสายบัว แงส้มสายบัว ฯลฯ ภายในศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถีมีการประชุมทุกเดือนเดือนละครั้ง และสมาชิกในศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถีผลิตสินค้าโดยจะมีบางส่วนผลิตโดยกรรมการของศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถี และสินค้าที่ผลิตโดยกลุ่มอาชีพของชุมชน สำหรับสินค้าที่จำหน่าย ได้แก่ ก้อยตาก, น้ำอ้อยคั้นสดๆ, น้ำใบเตย, ผักปลอดสารพิษ, กระจ่างพลาสดก, หมวกสาน และเสื่อกก

แนวทางการพัฒนาธุรกิจ

ผลจากการสัมภาษณ์ผู้ใหญ่บ้าน (คุณรุ่งนภา แก้วธรรม) ถึงความต้องการที่จะให้นักวิจัยได้ลงไปช่วยในการพัฒนาผลิตภัณฑ์สินค้าหรือต้องการจะให้ช่วยด้านใด ปรากฏว่าผู้ใหญ่บ้าน (คุณคุณรุ่งนภา แก้วธรรม) มีความต้องการหัดทำอาหารว่างสำหรับผู้ที่เดินทางมาดูงานในศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถี เพราะความที่คนรุ่งนภา แก้วธรรม มีหลักของตนคือต้องการจะพัฒนาผลิตภัณฑ์กลุ่มอาชีพที่อยู่ภายในส่วนหนึ่งของศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถี กลุ่มอาชีพนี้มีความชำนาญในการทำขนมปังอบกรอบขาย แต่มาในระยะหลังกำลังสำคัญของกลุ่มเสียชีวิตไป จึงทำให้กลุ่มอาชีพที่อยู่ในหมู่บ้านโสมนัส กระจายกันและอาจจะขายของเล็กๆ น้อยๆ โดยจะมารับผลผลิตได้แก่ น้ำสมุนไพร น้ำอ้อย ที่ผลิต ไปช่วยขาย หรือก้อยอบที่จะทำเมื่อมีผลผลิตจากสวนของตนเอง แต่เพื่อให้มีทางเลือกและส่งเสริมให้กลุ่มอาชีพที่อยู่ในหมู่บ้านโสมนัสได้มาผลิตสินค้าของตนเพื่อขาย สรุปจากการปรึกษาหารือพบว่ากลุ่มอาชีพมีความ

ต้องการที่จะฝึกการทำอาหารว่างเช่นเค้กหรือเอแคลร์ เพื่อจะได้ทำขายในชุมชน ตามสนามกอล์ฟ และตลาดนัด ซึ่งกลุ่มอาชีพเคยมีสมาชิกที่ทำขนมปังที่อบเนยขาย โดยมีเตาอบ เครื่องตีแป้งหรือเครื่องนวดแป้ง สำหรับทำขนมปัง สมาชิกจึงอยากฝึกอาชีพด้วยการทำเอแคลร์และทอฟฟี่เค้ก เพื่อจะได้เป็นการเพิ่มรายได้ให้กับคนในชุมชน ปรากฏว่าได้นัดกับสมาชิกของกลุ่มและหาวิทยากรไปสอนวิธีการทำเอแคลร์และทอฟฟี่เค้ก ผลออกมาทุกคนชอบและตั้งใจจะฝึกทำขาย และได้จัดสูตรการทำเอแคลร์และทอฟฟี่เค้ก พร้อมทั้งการคิดต้นทุนในการผลิตให้ด้วย เพื่อที่สมาชิกจะได้ตั้งราคาได้

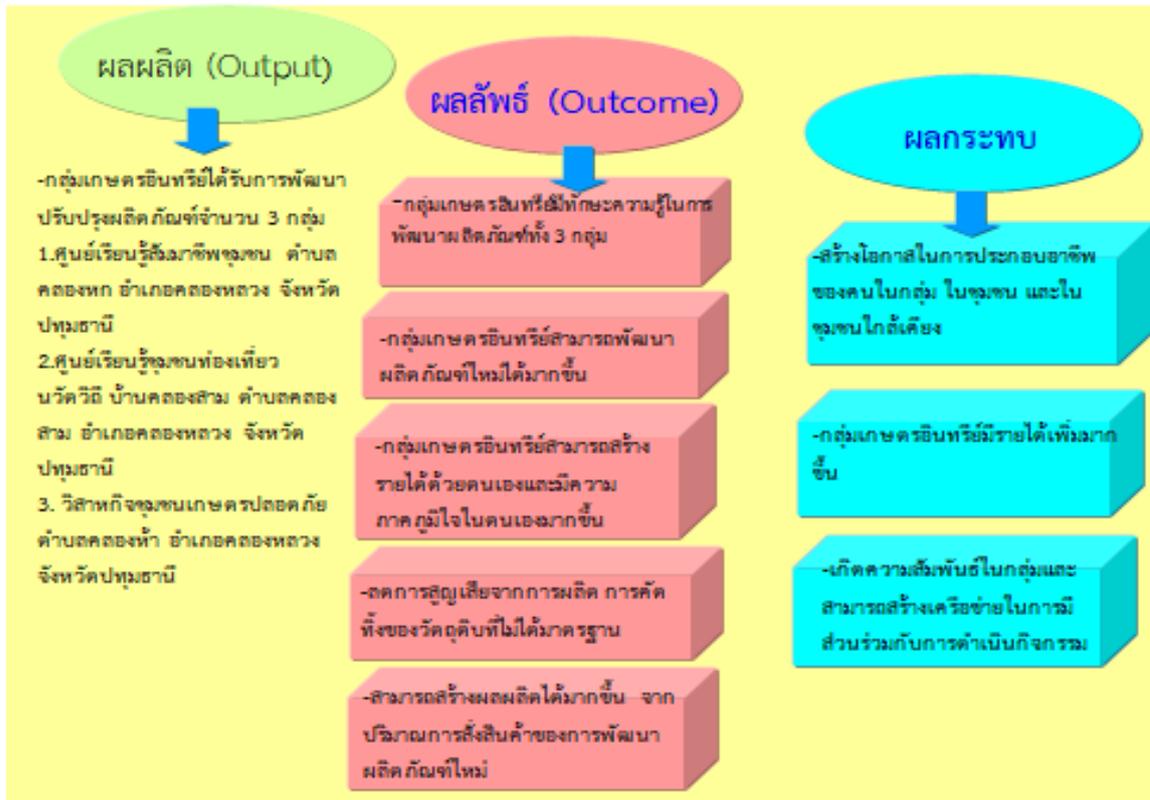
ผลการพัฒนา

ตั้งแต่ที่นักวิจัยได้ลงไปจัดอบรมประมาณวันที่ 11 มิถุนายน 2563 โดยจัดอบรมให้กับสมาชิก ในกลุ่มอาชีพหมู่บ้านโสมนัส โดยจัดอบรมให้กับสมาชิก ประมาณ 6 คน ภายหลังจากการจัดอบรม สมาชิกรวมตัวกันซื้อเตาอบราคาประมาณ 4,000 บาท และเริ่มดำเนินการฝึกทำขาย ซึ่งมีทั้งขายส่ง และขายปลีกเอง สำหรับที่ทำส่งในแต่ละวันประมาณ 10- 30 กล่อง ราคาขายกล่องละ 30 บาท ถ้าขายปลีกจะราคากล่องละ 35 บาท ทำให้กลุ่มมีรายได้เพิ่มขึ้นประมาณคนละ 100 – 300 บาท/วัน มีการสั่งทำขนมทุกวันตั้งแต่เริ่มขาย สั่งทำมากถึง 50 กล่อง/วัน ทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ยอยู่ที่ประมาณ 10,000 บาท/เดือน

รูปที่ 3 แสดงการทำขนมเอแคลร์

สรุปการพัฒนาธุรกิจชุมชนแบบเกษตรอินทรีย์

รูปที่ 4 แสดงผลผลิต ผลลัพธ์ ผลกระทบ

5. การอภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยการพัฒนาธุรกิจชุมชนแบบเกษตรอินทรีย์ เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่ม โดยดำเนินการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และการสนทนากลุ่มที่เป็นสมาชิกของธุรกิจชุมชนที่มีสินค้าเกษตรอินทรีย์เป็นหลัก เพื่อการพัฒนาธุรกิจชุมชน และหาผลิตภัณฑ์ที่สมาชิกต้องการจะพัฒนาหรือปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้น โดยถามความต้องการในขั้นต้น ทั้งแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับสมาชิกเพื่อให้เกิดการพัฒนาธุรกิจชุมชนของเกษตรอินทรีย์ บนพื้นฐานของเศรษฐกิจพอเพียง เน้นการสร้าง ความมั่นใจการผลิตที่จะสามารถแปรรูปจากผลิตภัณฑ์เกษตรอินทรีย์ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ ฌวีญู เสรีวุฒ (2562) ที่พบว่า การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนต้องมีการเสริมกันระหว่างกระบวนการผลิตภายในและภายนอก เพื่อให้ชุมชนสามารถพัฒนาเศรษฐกิจสู่ระดับการสร้างมูลค่าในระดับครัวเรือนและชุมชน โดยอาศัยทุนที่สำคัญ คือ ทุนธรรมชาติ ทุนกายภาพ ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคมและทุนด้านการเงิน ซึ่งสอดคล้องกับ Boswort G. (2009) พบว่า ความสามารถในการเรียนรู้ก่อให้เกิดทักษะความรู้เกี่ยวกับกิจกรรมทางธุรกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการทรัพยากรมนุษย์ชุมชนหรือธุรกิจ ควรส่งเสริมให้ได้รับการศึกษาที่สูงขึ้น เพื่อให้เกิดศักยภาพทางธุรกิจของท้องถิ่น สามารถสร้างงานและพัฒนาผู้ผลิตรายใหม่ในท้องถิ่น Markusen (2002) พบว่า การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนเกี่ยวข้องกับทุนมนุษย์ คนในชุมชนมี

ความสำคัญต่อเศรษฐกิจในท้องถิ่น โดยส่งเสริมให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ในกลุ่มสมาชิก เพื่อให้กลุ่มสามารถดำเนินธุรกิจให้ประสบความสำเร็จ

นอกจากนี้การพัฒนาชุมชนยังต้องพิจารณาคุณภาพของผลิตภัณฑ์ด้วย ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ จักรพันธ์ จันทร์หอม และ ภัทรธิดา ผลงาม (2562) พบว่า การพัฒนาผลิตภัณฑ์โดยการแปรรูปข้าวเม้าขึ้นมาใหม่ ได้มีการพัฒนารูปแบบบรรจุภัณฑ์ สติกเกอร์ และตราสัญลักษณ์ของผลิตภัณฑ์ให้มีความสวยงาม ส่งผลต่อการจำหน่ายผลิตภัณฑ์ข้าวเม้าของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรฯ การพัฒนาผลิตภัณฑ์เกิดจากสำรวจความต้องการของผู้บริโภคซึ่งผู้บริโภคให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่ง และสอดคล้องกับศิริพงษ์ ฐานมัน และ นิรินธนา บุญปลุกษ (2562) ศึกษาเรื่อง การศึกษาการพัฒนาผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรและพฤติกรรมผู้บริโภค โดยกระบวนการวิจัยแบบผสมผสาน พบว่า ผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรของกลุ่มเกษตรกรในชุมชน มีรูปแบบการพัฒนาเพื่อวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน ซึ่งแบ่งได้เป็น 3 ด้าน ได้แก่ (1) ด้านการเพาะปลูกคือการนำแนวคิดเกษตรปลอดภัยจนถึงเกษตรอินทรีย์มาใช้เพิ่มเติมเพื่อรักษา สภาพแวดล้อมธรรมชาติและสุขภาพของเกษตรกร (2) ด้านการแปรรูป (3) ด้านการค้นคว้าทดลองพัฒนาผลิตภัณฑ์ใหม่เพื่อริเริ่มตลาด ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้และการพัฒนาอาชีพ การพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่เกิดจากภูมิปัญญาท้องถิ่น และการมีส่วนร่วมในการสร้างงานและสร้างรายได้

6. บทสรุป

งานวิจัยการพัฒนาธุรกิจชุมชนแบบเกษตรอินทรีย์ มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาธุรกิจจากเกษตรอินทรีย์ เพื่อสามารถสร้างรายได้ ลดต้นทุนการผลิต และต่อ ยอดผลิตภัณฑ์ นักวิจัยได้ดำเนินการเลือกพื้นที่ 3 พื้นที่ในอำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี คือ (1) พื้นที่ศูนย์เรียนรู้ชุมชนท่องเที่ยววัตวิถี บ้านคลองสาม ตำบลคลองสาม อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ผลของการพัฒนา คือ วัตถุประสงค์ของกลุ่มต้องการมีรายได้ สามารถสร้างรายได้เฉลี่ยเพิ่มขึ้นเดือนละประมาณ 10,000 บาท/เดือน (2) วิสาหกิจชุมชนเกษตรปลอดภัยตำบลคลองห้า อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ผลของการพัฒนา คือ การพัฒนาผลิตภัณฑ์เครื่องแกงเขียวหวาน เป็นการต่อยอดจากวัตถุดิบหลักที่มีอยู่ สามารถเพิ่มผลิตภัณฑ์ในการจำหน่ายได้มากขึ้น (3) ศูนย์เรียนรู้สัมมาชีพชุมชน ตำบลคลองหก อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ผลของการพัฒนา คือ กลุ่มมีการผลิตเห็ดนางฟ้าภูฐาน มีการคัดเลือกเห็ดที่ไม่ได้มาตรฐานในการขาย กลุ่มต้องการนำเห็ดมาทำประโยชน์ต่อ จึงพัฒนาเป็นขนมเค้กชิฟฟอนเห็ด กลุ่มสามารถสร้างรายได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ย 2,000 บาทต่อเดือน

เอกสารอ้างอิง

- จิตพนธ์ ชุมเกต. (2560). การพัฒนาผลิตภัณฑ์จากภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการจัดการชุมชนอย่างยั่งยืนของชุมชนไทยมุสลิม อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จักรพันธ์ จันทร์หอม และ ภัทรธิดา ผลงาม. (2562). การวิจัยและพัฒนาคุณภาพผลิตภัณฑ์ชุมชนในกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร บ้านสว่างธรรมวิเศษ ตำบลบ้านน้ำอ้อม อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด. *วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาลงกรณ์*, 6 (1), 9-10.
- ณวิญ เสร็จผล. (2562). กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนของชุมชนในจังหวัดพะเยา. *วารสารวิชาการธรรมทัศน์*, 19 (2), 215 – 224.

- ทองพูน กองจินดา. (2556). *การยอมรับแนวคิดเกษตรอินทรีย์ในทัศนระของเกษตรกรรายย่อยในพื้นที่การปกครองขององค์การบริหารส่วนตำบลคมบาง อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี*. (Unpublished Master's thesis), มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี, จันทบุรี.
- ธานีินทร์ คงศิลา และ ณัฐ สมณคุปต์. (2556). *กระบวนการเรียนรู้การทำเกษตรอินทรีย์ของเกษตรกรในจังหวัดลพบุรี*. กรุงเทพฯ: การประชุมทางวิชาการของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ครั้งที่ 51.
- ศิริพงษ์ ฐานมัน และ นิรินธนา นุษย์ฤกษ์. (2562). การศึกษาการพัฒนาผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรและพฤติกรรมผู้บริโภค โดยกระบวนการวิจัยแบบผสมผสาน. *วารสารวิจัยและพัฒนาวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์*, 14 (1), 5-12.
- Bosworth G. (2009). Education, mobility and rural business development. *Journal of Small Business and Enterprise Development*. 16(4), 660-677.
- Markusen A. (2004). Targeting Occupations in Regional and Community Economic Development. *Journal of the American Planning Association*. 70(3), 253-268